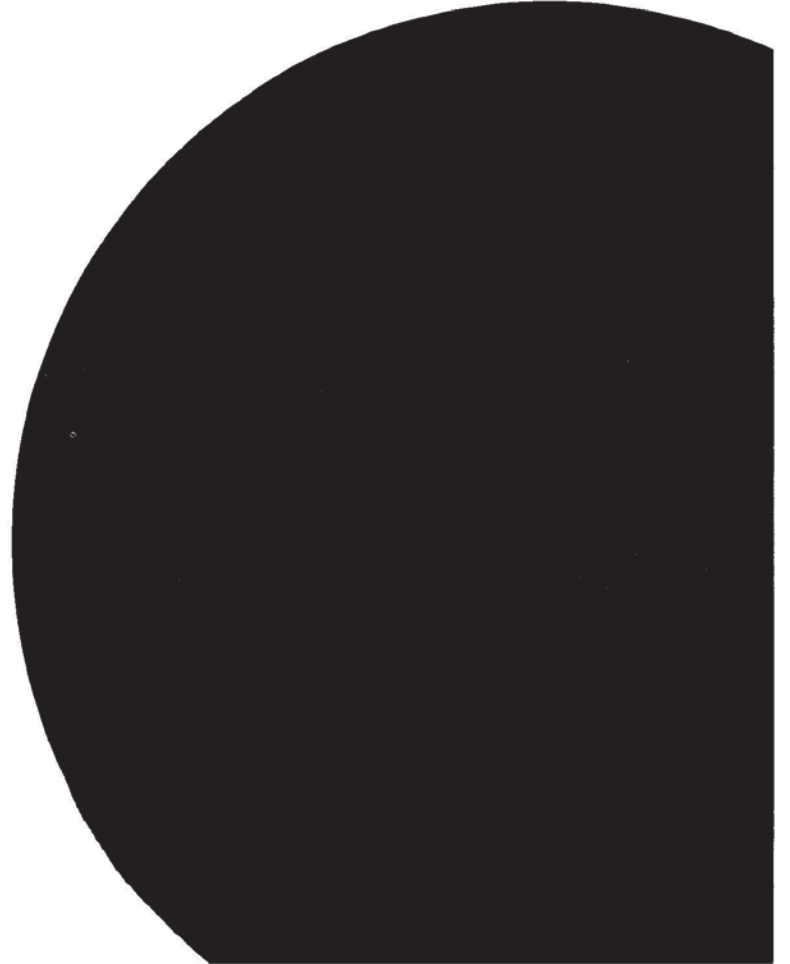

modern türkiye’de ‘demokrasi’nin laiklikçi duyarlılıktan özgürlük temeline doğru anlamsal evrimi¹

Metin TÜRKMEN

Arş.Gövr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Bu yazının özel amacı, Türkiye’nin politik, ekonomik, kültürel ve akademik yaşamında özellikle son on yıl içerisinde belirginleşen bir dönüşümün toplumbilim bakımından izini sürerek, bu dönüşümün demokrasi bilincindeki farklılaşmaya ilişkin görünümünü soruşturmadır. Türkiye’nin modernleşme deneyiminde görünür olanların akademik orijinli bir farklılaşmasının ilk defa yerleşik hale gelmeye başladığı bu toplumda bir çeşit küresel anlam güncellemesinin takip edilebiliyor olması da bu yazının değinmesini alabildiğine önemli bir hale getirmektedir. Buna göre modernlikten postmodernliğe, yani toplumbilimsel anlamıyla tek kültürlülükten çok-kültürlülüğe doğru bir evrimin söz konusu olduğu küresel dinamiğe koşut Türkiye’de de laiklikçi toplum algısından özgürlükçü bir toplum algısına doğru seyreden anlamsal yoğunluk dönüşümü, bir anlamda bu ülkede demokrasinin mümkün anlamsal karşılıklarının bir evrime uğradığını göstermektedir.² Daha başta bu çalışmanın bir yargılama amacı gütmeyeceğini, dönemselleştirmeyle yetinileceğini, bunun aksinin tarihsel bir anakronizme neden olabileceğini belirtmekte yarar vardır.

Politik, ekonomik ve kültürel gelişmelere bağlı akademik süreçlerde daha iyi fark edilebilir olan şu iki nokta son derece önemlidir: 1- Tek kültürcü (bir çeşitten Batılılaşmacı) anlayışın bir gereği olarak, sözcüğü Müslüman dindarlar ve Kürtler gibi, toplumsal bir sorun olarak algılanılması kabul edilemez bulunanlar hakkında bir tavır değişikliği söz konusu olmuştur. 2- Toplumbilimsel konumlanmalarda tek çeşit bir yaşamsal içeriğe bağımlı bir dönüştürücü önkoşullanmadan çok birbirinden farklı yaşam içeriklerini anlamaya önkoşullanmış bir toplumbilimsel konumlanmaya doğru kayda değer bir kayış meydana gelmiştir. Bu iki nokta, modern Türkiye için iki temel

Bir anlamda terakki olarak anlaşılan modernleşmede bilgi ve toplumsal pratik alanlarının, yani toplumun örgütlenme biçiminin laikleşmesinin bir ilerleme olarak anlamlandırılmasının tersine bu defa modernleşme, toplumun demokratikleşmesi olarak anlaşılma ve bu da çok-kültürlülüğü garanti eden bilgi ve toplumsal pratik alanlarındaki bir özgürlükçülük yoğunluğuyla anlamlandırılmaktadır.

kavram veya terimin, toplumbilim ve tarih incelemeleri üzerinden dikotomik bir ilişkilendirmeyle ele alınmasını meşrulaştırmaktadır. Bu iki kavram veya terim, laiklik ve özgürlüktür. Kuşkusuz bu dikotomik ilişkilendirmenin baz aldığı kriter demokrasidir. Bir anlamda terakki olarak anlaşılan modernleşmede bilgi ve toplumsal pratik alanlarının, yani toplumun örgütlenme biçiminin laikleşmesinin bir ilerleme olarak anlamlandırılmasının tersine bu defa modernleşme, toplumun demokratikleşmesi olarak anlaşılma ve bu da çok-kültürlülüğü garanti eden bilgi ve toplumsal pratik alanlarındaki bir özgürlükçülük yoğunluğuyla anlamlandırılmaktadır. Yayın tarihi çok geriye gitmeyen bir eserde birçok ünlü akademisyenin 'cumhuriyet' ile 'demokrasi'nin birbirinin zıddı değil aynı olduğu ispatına yönelik girişimleri,³ en başından beri bir demokratikleşme olarak salık verilen modernleşmede demokrasinin anlamında bir evrimin meydana geldiğini, bu konuda dışlayıcı laiklikten kucaklayıcı bir özgürlükçülüğe doğru olacak şekilde bir dönüşümün gerçekleştiğini dile getirmemizi gerekli kılmaktadır.⁴ Bu noktada ilk

elde dile getirilmesi gereken bir konu, bu toplumda modern aydınlanmacılığın ve aydınlanma dolayımında toplumsal olarak öngörülebilir mümkün toplumbilimsel değerlerin artık yerini eleştirel bir toplumbilim koşullarına bıraktığıdır. Aşağıdaki paragraflarda bu durum daha ayrıntılı olarak soruşturulacak ve mümkün toplumbilim içerikleri açısından betimlenecektir.

Öncelikle anlamsal evrimin daha başına işaret etmekte yarar vardır. Modern Türkiye'nin resmi kuruluş yıllarından itibaren kaleme alınan tarih ve toplumbilim incelemelerinde çağdaşlaşmanın ve toplumsal gelişmenin özellikle laiklik terimi dolayımında anlamlandırıldığı görülmektedir. Sözcüğü Niyazi Berkes, yenilenme ve çağdaşlaşmayı doğrudan laiklikle eş anlamlı olarak anlamaktadır.⁵ Kıta Avrupası'nda Aydınlanmayla birlikte iyiden iyiye hissedilen mükemmel toplum vurgusunun toplumsal görünümü itibariyle diğer bütün mümkün referansları dışladığı bir yerdir burası. Gizemlerden arınmış ve gizeme başvurma hakkını modern bilime vermiş, öte yandan hakikati temellük etme iddiasını sahiplenmiş bu vurguya göre ulus devlet aygıtı dilde, kültürde ve örgütlenme biçiminde Aydınlanma değerlerine göreli olmalıydı.⁶ Bu anlamda ilk dönem eserlerinin başlıklarında daima bir laiklik vurgusu ve bu laiklik vurgusu üzerinden anlamlı kılınan var olma etkinlikleri dikkati çekmektedir. Yukarıda adı anılan Niyazi Berkes'in Türkçeye *Türkiye'de Çağdaşlaşma* olarak çevrilen eserinin İngilizce başlığı *The Development of Secularism in Turkey* şeklindedir.⁷ Yani burada benimsenen 'çağdaşlık'ın karşılığı aslında 'Kutsaldan Arınmanın Gelişimi'dir. Çağdaş bir değer olarak demokrasinin anlamsal içeriği o denli Aydınlanma dindışılığına göre kurgulanmıştır ki, buna taraftar olan Bernard Lewis'in de belirttiği gibi modern Türkiye'nin ilk dönemlerinde, Müslüman halkın ibadet evleri olarak camilerin bile iç tasarımının kiliselere göreli yeni kurgusu tartışılmış bulunmaktadır.⁸ Bu minvalde olmak üzere 1928 yılında bir komite toplantısını gerekli kılan yeni din eğitimi modeli de demokratikleşmeyle bilime göreli kılınmış ve temel iddialarından arındırılmış bir din anlayışını birbirinin eş anlamsal karşılığı olarak görmüştür.⁹ Bu çeşit bir demokrasi anlayışının, yani toplumun özgür kılınmasının tek yolunun toplumu oluşturan bireylerin dinden arındırılması olduğunu kabul eden zihniyetin bir yansıması, dindarların ve onların mümkün toplumsal

yaşantılarının modernliğe göreli olarak anlamlandırıldığı ve yer yer bunlara rahatsızlık tanılarının konulduğu toplumbilim eserlerinde görünür olmuştur.¹⁰ Bu tür eserler, Michel Foucault'nun da belirttiği gibi modern disipline etmenin ve yeni biçim kazandırmanın; ama aslında topluma göreli evcilleştirmenin, yani akıllılaştırmanın değer yükleyici işlevini üstlenmektedirler.¹¹ Dinle ilgili olmak üzere verdiğimiz örnekler sayesinde, ilk dönem eserlerinde yer alan demokrasi-laiklik eş anlamsal algısının varlığı büyük ölçüde sağlanmış bulunmaktaysa da, demokratikleşmede dinin tek örnek olduğu yanlış izlenimine kapılmamak gerekir. Ulus devlet evcilleştirmesinin ve bunun Türkiye'de demokrasi adına yapılmasının önemli bir örneğini de Kürt yurttaşlar ve onların yaşadıkları olumsuz tecrübeleri meydana getirir. Türkiye Kürtlerinin deneyimleri, kimi zaman Türkiye dindarlarından daha vahim örneklerle doludur. Burada izlenmenin ve sağlığa kavuşturulmak için disipline edilmenin bütün yollarını görmek mümkündür.¹² Elbette demokratikleşmenin ancak laiklik üzerinden sağlandığı anlayışını benimseyen aydınlar için her türlü algılama ve anlamlandırma, modern kendiliklerin merkeze alındığı ve bu merkeze uymayanların hala ötekileştirildikleri, karşıt özneler olarak algılandıkları bir dünyaya gönderme yapar.¹³ Bu arada modern Türkiye'nin resmi kuruluş döneminde zihinlerde bulunan demokrasi laiklik anlamsal eşitliğinin, küresel bir anlayışın yansıması olduğunu ve bu dönemde tüm dünyada benzer sorunların yaşandığını ifade etmekte yarar vardır. Zaten bu yazının ana sorun alanını oluşturduğu kadarıyla, demokratik öz bilinçte meydana gelen anlamsal evrimin bu seyrini belirleyen, bu ülkedeki nesnel gelişmelerden çok dünyanın bir tarafının aynı dünyanın Batısına olan göreliliğidir. Bir anlamda merkezleştirici ve dışlayıcı laiklik vurgusu hangi nedenlerle bu ülkede hâkim anlamsal ton haline gelmişse, aşağıda değineceğimiz bireyselleştirici ve kucaklayıcı özgürlük vurgusu da aynı nedenlerle benimsenilmiş bulunmaktadır. Uluslar arası gelişmelerin buradaki etkisinin yanı sıra elbette aydınlarda da bir takım edilgin olmayan olumlu gelişmelerin meydana geldiğini kabul etmek gerekmektedir. Bunun en güzel örneğini, modern Türkiye'nin ilk dönemlerinin şeffaflığını güç koşullarda sorgulayan Mete Tunçay oluşturmaktadır.¹⁴

Şimdi ikinci olarak demokrasiyle ilgili algılama ve anlamlandırma değişiminin yeni uğrak yerine değin-

mek mümkün görünmektedir. Bu yeni konumlanmanın küresel özgüllükte bir takibi olanaklı olduğu ölçüde Türkiye'de de izlenmesi özellikle metinler üzerinden elverişli gibidir. Liberal demokrasinin bir çeşit özgürlükçü toplum çeşitliliği olarak postmodern metinlerden¹⁵ sonra sözgelimi John Rawls gibi ünlü bir politik kuramcı tarafından ortaya konularak geliştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Bu düşünür, daha önceleri Aydınlanma değerlerini referans alan ve bilimsel hakikatlere göreli disipline edilmiş toplumbilimlerini önvarsayan anlayışların tersine toplumlar için, bir çeşit 'örtüşen mutabakat'tan söz etmekte ve burada farklılıkların eşit düzeyde temsil edilme, hakikat olanaklarını temellük edinme ve bu şekilde birbirine belirleyici müdahale eden değil birbirine paralel yaşama imkânları önvarsayan toplumbilimler öngörüsünü getirmektedir.¹⁶ Böylece modern kendiliklere ötekileşmiş öznelerin veya bu öznelerin meydana getirdiği toplumsal varlık alanlarının, daha önce üstün bir varoluşsal statüyle tanımlanmış merkezle-

Çağdaş bir değer olarak demokrasinin anlamsal içeriği o denli aydınlanma din-dışılığına göre kurgulanmıştır ki, buna taraftar olan Bernard Lewis'in de belirttiği gibi modern Türkiye'nin ilk dönemlerinde, Müslüman halkın ibadet evleri olarak camilerin bile iç tasarımının kiliselere göreli yeni kurgusu tartışılmış bulunmaktadır.

eşit bir toplumsal konuma taşınması mümkün olmaktadır. John Rawls, en uçtaki ötekiliklerin bile müdahale edilmeksizin küresel beraberliğe katılmalarını mümkün görmekte ve bu konuda merkezi kuralların eşit ölçüde herkesi kuşatacak şekilde belirlenmesini esas almaktadır.¹⁷ Türkiye'den Mustafa Erdoğan ve Atilla Yayla'nın, John Rawls'ın bu özgürlükçü toplum modeline katıldıklarını görmekteyiz. Mustafa Erdoğan, etkinlik düzeyi nasıl olursa olsun farklılıklardan bir tanesinin ayrıcalıklandırılmasının demokrasiye aykırı olduğunu dile getirirken,¹⁸ Atilla Yayla, özgürleşmenin bir çeşit eşit paylaşım olduğunu ve ilginç bir şekilde özgürleşmeyle laiklik veya Sekülerizmin birbirinin doğal zorunluluğu gibi algılanmasının vahim bir hata olduğunu söylemektedir.¹⁹ Bütün bunlar, dünyada ve Türkiye'de bir çeşit zihni-

yet kırılmasının meydana geldiğini, Aydınlanmacı tek tip toplum dayatmasının terk edilerek demokrasinin içeriğinin daha çok özgürlükçü bir tonla doldurulmaya çalışıldığını göstermektedir. Recep Şentürk'ün bu yeni anlamsal evrimin toplumbilimler bakımından Batı'daki izini sürmesine koşut,²⁰ Yasin Aktay da Türkiye'deki izleği soruşturmuştur.²¹ Gerçekten de özellikle Özer Özankaya'nın editörlüğünde hazırlanan *Cumhuriyet ya da Demokrasi* adlı çalışmanın içeriğindeki makalelere bakıldığında,²² Türkiye'nin yeni tarihinde demokrasinin daha özgürlükçü bir anlamsal içeriğe kavuştuğunu ve bu nedenle bazı aydınların cumhuriyetle demokrasinin birbirine karşıt iki

Elbette demokratikleşmenin ancak laiklik üzerinden sağlandığı anlayışını benimseyen aydınlar için her türlü algılama ve anlamlandırma, modern kendiliklerin merkeze alındığı ve bu merkeze uymayanların hala ötekileştirildikleri, karşıt özneler olarak algılandıkları bir dünyaya gönderme yapar.

terimmiş gibi algılanmasından korktuklarını görmek mümkündür. Nitekim bu noktada modern Türkiye'de Aydınlanmacı tutumun ve laiklikçi demokrasi anlayışının bir tezahürü olarak yaşanan askeri darbelerin artık sağlıklı görülmediklerini,²³ ayrıca Suna Kili'nin ön varsaydığı şekilde bir gelişmişlik-laiklikçi demokrasi anlamsal sabitesinin²⁴ bu ülkede geride kaldığını belirtmek gerekir. Bu yeni demokrasi anlayışının bir yansıması olarak, artık Türkiye'de daha önce dışlanmış toplumsal unsurlar olarak anılan Müslüman din-darlar ve Kürtlere, hatta tarihsel sorunları pek tartışılmamış görünen Ermenilere ve diğer gayri Müslim unsurlara karşı görece buyurgan olmayan bir bakış açısının olgusallaştığını görmekteyiz. Bu noktada Türkiye'de hem zihniyetler ve toplumbilim metinleri, hem de toplumsal öz bilinç ve örgütlenme biçimleri düzeyinde, modernleşmeye içkin demokrasi anlayışını olgusallaştırmak üzere laiklikçi vurgudan özgürlükçü tona doğru bir anlamsal evrimin meydana geldiğini belirtmek gerekmektedir.

Sorunun bağlanması sadedinde kısaca şunlar söylenebilir: Modern Türkiye'nin resmi kuruluş yıllarından postmodernliğin tüm dünyayı etkisi altına aldığı

tarihsel uğrağa değin demokrasi, aydınlanmacı değerlere göreli ve laiklikçi bir anlamsal vurguyla içeriklendirilmiş bulunmaktadır. Modernleştirici ve buyurgan toplum modellerinin, ulus devletçi ve ilerlemeci vizyonların tüm dünyada önemli zihin krizlerine yol açtığı ve sorgulandığı zamanlardan sonra küresel aklın büründüğü yeni biçime koşut Türkiye'de de demokratik öz bilinçte bir kırılma meydana gelmiştir. Buna göre demokrasinin anlamı artık daha ziyade özgürlükçülükle doldurulmakta ve herkese kendini arzu ettiği temel inançlarla özgürleşmesi olanağının önü açılmaktadır. Bu durum, toplumsal aygıtların olduğu kadar aslında iletişim dillerinin ve anlam içeriklerinin de gönderimlerini farklılıklara göreli kılmaktadır. Böylece biçim verme ve evcilleştirme ilgileri ve pratikleri geride bırakılmış olmaktadır. Açıkçası bu anlamsal evrimin en bariz izlenebildiği tarih, Türkiye'nin son on yılında bulunabilmektedir. Burada bir merkezin tersine birçok merkezin bulunabildiğini, merkez ve çevre şeklinde dile getirilen eski toplumbilim konumlanmalarının²⁵ aksine birbirine paralel merkezler şeklinde olgusallaşabilecek yeni toplumbilim kurgularının ortaya çıktığına değinmek gerekir. Bu noktada gerilemenin mümkün tarihlerini dinden kopmamaya göreli kılan tarih ve toplumbilim incelemelerinin de artık aşıl-makta olduğunu söylemek gerekir. Çünkü bu tür eserlerde olanaklı olan kurgular, özgürlükçü demokrasi anlayışına aykırı ve hala Aydınlanmacı değerlerin esaretinde bulunan zihniyet koşullanmalarına gönderme yapmaktadırlar. Bulduğumuz yeni evrende çağdaşlığın kodlarında yeni olgusal yönelimler ortaya çıkmakta ve bu olgusal yönelimler her defasında Aydınlanmanın eleştirilmesiyle kendilerini meşrulaştırmaktadır.²⁶ Geriye kalan, sadece bu anlamsal evrimin yeterli açıklıkta teslim edilmesidir. Özgürlüğe gerçekten inananlarla bu kavramı politik bir hâkimiyet unsuru olarak sahiplenenler arasındaki temel farklılıklar bundan sonra daha belirgin bir şekilde ortaya çıkacak gibi görünmektedir. ■

dipnotlar

¹ Bu çalışmamızda kritik bilgiler haricinde hâlihazırda ortak akademik yazınlarda bilinen hususlar için ayrıca dipnot verilmeyecektir.

² Bu durumu müstakil bir alan olarak sosyoloji üzerinden sergileyen güzel bir çalışma için bkz. Yasin Aktay, *Türk Sosyoloji Tarihi Eleştirel Bir Katkı*, İstanbul: Küre Yayınları, 2010.

- ³ Bkz. *Cumhuriyet ya da Demokrasi*; yayına hazırlayan: Özer Ozankaya, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002. Bu kitapta tamamı insan bilimlerinde ünlü birer profesör olan Özer Ozankaya, Suna Kili, Sina Akşin, Anıl Çeçen, Şerafettin Turan, Betül Çotuksöken ve Kaya Özsezgin ile araştırmacı yazar Orhan Koloğlu'nun özellikle laiklikçilikle özgürlükçülüğün birbirini sağladığını, bu nedenle cumhuriyetle demokrasinin eş anlamlı iki kavram olduğunu belirten ve buna göre de dinsel oluşumları tamamen dışlayan yazıları bir araya getirilmiş bulunmaktadır. Sözgelimi burada Sina Akşin'in şu cümlesi kayda değerdir: "...Şeriatın Orta Çağ anlamına geldiğinin ya farkında değiller, ya da farkındalar, fakat hiç tekin olmayan art niyetleri var." Bkz. Sina Akşin, 'Demokrasi mi, Cumhuriyet mi?', *Cumhuriyet ya da Demokrasi* içinde, s. 46.
- ⁴ Benzer bir sorunlaştırmayı Cumhuriyet tarihi açısından da mümkün kılan üç incelemeye burada değinilmelidir. Mete Tunçay ve Cemil Koçak'ın incelemelerine işaret edilmeksizin tarih açısından bir zemin evriminden söz etmek olanaksız olurdu. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması: (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999; Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, Cemil Koçak, *Belgelerle Heyeti Mahsusalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005; Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006; Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi*, 2 cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996; Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler 1927-1952*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003; ayrıca bkz. *Siyasi Günlük: Demokrat Partinin Kuruluşu*, yayına hazırlayan: Cemil Koçak, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- ⁵ Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*; 15. Baskı, yayına hazırlayan: Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 17 ve devamı.
- ⁶ Bkz. Hilmi Yavuz, 'Aydınlanma Nedir?', *Zaman Gazetesi*, 03.12.2006; ayrıca aynı yazara ait başka bir yazı için bkz. 'Aydınlanma mı, evet ama hangisi?', *Zaman Gazetesi*, 22.10.2006.
- ⁷ Bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, London: Hurst&Company, 1998.
- ⁸ Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*; 3. Baskı, çeviren: Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2009, s. 556-561.
- ⁹ Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 558.
- ¹⁰ Bu konuda bir örnek çalışma olarak bkz. Nilüfer Göle, *İslam'ın Yeni kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal Alan Üzerine Bir Atölye Çalışması*, İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- ¹¹ Bkz. Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*; 3. Baskı, çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 485-511; ayrıca aynı yazara ait, *Hapishanenin Doğuşu*; 3. Baskı, çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 255-287.
- ¹² Bkz. Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*; 2. Baskı, çevirenler: İsmail Çekem, Alper Duman, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 393-423; ayrıca bkz. Martin Van Bruinessen, 'Türkiye'de Kürtler, Türkler ve Alevi Uyanışı', *Kürtlük, Türklük, Alevilik Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri* içinde; 5. Baskı, çeviren: Hakan Yurdakul, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 115-129.
- ¹³ Bu konuda Alain Touraine'in Türkiye toplumbilim çalışmalarına kaynaklık ettiğine değinilmelidir. Bkz. Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*; 5. Baskı, çeviren: Hülya Tufan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, özellikle s. 242-248.
- ¹⁴ Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması: (1923-1931)*.
- ¹⁵ Bkz. Madan Sarup, *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm*; 2. Baskı, çeviren: Abdülbaki Güçlü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2004, s. 229-252.
- ¹⁶ Bkz. John Rawls, *Siyasal Liberalizm*; çeviren: Mehmet Fevzi Bilgin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 171-208.
- ¹⁷ Bkz. John Rawls, *Halkların Yasası ve "Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması"*; 2. Baskı, çeviren: Gül Evrin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 133-141.
- ¹⁸ Bkz. Mustafa Erdoğan, *Türkiye Özgürleşebilir mi?*, Ankara: Liberte Yayınları, 2002; yine aynı yazara ait, 'Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif', *Liberal Düşünce*, Sayı: 24, Güz 2001, Ankara, s. 8-13; ayrıca aynı yazara ait, 'İfade Özgürlüğü, Özgür Toplumun Temelidir', *Zaman Gazetesi*, 17.01.2007.
- ¹⁹ Bkz. Atilla Yayla, 'Özgürlük Korkusu', *Zaman Gazetesi*, 06.11.2009.
- ²⁰ Bkz. Recep Şentürk, *Yeni Din Sosyolojileri: Batı'da 1960 Sonrası Arayışlar*, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- ²¹ Bkz. Yasin Aktay, *Türk Sosyoloji Tarihine Eleştirel Bir Katkı*, özellikle s. 73-136.
- ²² Bkz. a.g.e., 4. dipnot.
- ²³ Burada Besim Tibuk ile yapılan bir söyleşiye ve bu söyleşide insan hakları zemininde dile getirilenlere işaret etmek gerekmektedir. Bkz. <http://www.ldap.org.tr/cozumler.asp?level1=insanhaklari> (erişim tarihi: 02.07.2011).
- ²⁴ Bkz. Suna Kili, *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Baskı, 2003, s. 46-47. Suna Kili'nin bu çalışması, 1981 yılında Türkiye İş Bankası "Siyasal Bilim Büyük Ödülü"ne layık görülmüştür.
- ²⁵ Şerif Mardin'in eserlerinde sıklıkla rastlanılan merkez-periferi dikotomisinin en azından özgürlükçü çalışmalarda büyük ölçüde aşıldığını belirtmek gerekmektedir. Şerif Mardin'in örnek bir çalışması için bkz. *Türk Modernleşmesi*; 11. Baskı, çevirenler: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- ²⁶ Örnek bir çalışma olarak bkz. Kelly James Clark, *Return to Reason: A Critique of Enlightenment Evidentialism and A Defence of Reason and Belief in God*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 2001.